

Archive of SID

درهای نفیس وقفی حرم مطهر رضوی در دوره قاجار

سیدحسن حسینی*

چکیده:

این مقاله سعی بر آن دارد تا به صورت مختصر درهای طلا، نقره و چوبی ارزشمندی را که در دوره حکومت قاجار در ایران، بین سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ هـ.ق، در بقعه مطهر رضوی، رواق‌ها و صحن‌های آن توسط اشخاص مختلف وقف شده است، معرفی نماید و اطلاعاتی در خصوص سرنوشت این درها، واقفین، سال ساخت، اندازه و ابعاد، جنس درها، برخی هنرهای به کار رفته در آن و همچنین مطالب مهمی که بر روی این درها مکتوب شده، ارائه دهد. کلیدواژه: آستان قدس رضوی، در، قاجار

* کارشناس ارشد تاریخ و پژوهشگر گروه تراجم و انساب بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

hoseyny.darrad@gmail.com

درآمد

به سال ۱۲۷۲ هـ.ق ساخته شد. بر روی آن آیاتی از جمله «الله نور السموات و الارض...» (نور: ۳۵) و احادیثی از پیامبر از جمله: «انا مدینه العلم و علی بابها» و حدیث امام رضا (علیه السلام) که فرمود: «من زارنی کمن زار رسول الله صلی الله علیه و آله» نوشته شده است. طبق قصیده‌ای از محمدعلی سروش که بر روی در رقیمی شده، ظاهراً زیورآلات آن به غارت رفته و ناصرالدین شاه مجدداً دستور طلاکاری آن را داده است:

شد به فرمان ملک آراسته این در به زر
ناصرالدین شاه غازی آفتاب داد و دین
زیور این در به غارت برد کافر نعمتی
دید پاداش عمل از شهریار جم نگیں
داد فرمان تا بیاریند باز او را به زر
شهریار بی‌همال و پادشاه بی‌قرین
(اعتمادالسلطنه، ۳۵۹ - ۳۶۰)

این در، در سال ۱۳۰۲ ش به هزینه حاج محمد احتشام کاپوآنیان و در سال ۱۳۴۲ ش به همت آستان قدس رضوی مرمت گردید و بر روی آن تلق نصب شد تا از ساییده شدن و ریزش طلا و نقره آن جلوگیری شود (احتشام کاپوآنیان، ۱۷۳). از سال ۱۳۵۴ ش در موزه آستان قدس نگهداری می‌شود (پیمایش) و به جای آن، در طلایی توسط فرح؛ همسر محمدرضاشاه پهلوی تقدیم و در محل نصب گردید، که ۱۲ کیلو طلا و ۹۵ کیلو نقره در آن به کار رفته بود (آستان قدس دیروز و امروز، ۱۲۱). در مذکور، به سال ۱۳۶۰ ش تجدید ساخت شده، به آیات، احادیث و اشعار مزین گردید (پیمایش).

در طلای پایین پای مبارک

در پایین پای مبارک، که حرم را به گنبد حاتم‌خانی مرتبط می‌کند، در طلای جواهرنشان از وقفیات شاه‌عباس اول صفوی نصب بود، که در کشمکش‌های اواخر عهد افشاریه طلا و جواهرات آن توسط نادر میرزا افشار (م: ۱۲۱۶ هـ.ق) به یغما رفت (احتشام کاپوآنیان/۱۶۹-۱۷۰). این در، به سال ۱۲۸۴ هـ.ق (اعتمادالسلطنه/۳۶۳) به هزینه دوست‌علی‌خان معیرالممالک (۱۲۳۶ - ۱۲۹۰ هـ.ق)، خزانه‌دار و وزیر مالیه عهد ناصری و خادم کشیک سوم آستانه مطلقاً گردید. طول این در ۲۸۵ و عرض آن ۱۹۵ سانتی‌متر است. بر روی آن اشعاری در مدح ائمه اطهار (علیهم السلام) و برخی احادیث نوشته شده است؛ از جمله در یکی از ترنج‌ها حدیث «ولایة علی حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی» نگارش شده است (احتشام کاپوآنیان/۱۶۹-۱۷۰). این در اکنون در موزه مرکزی آستان قدس نگهداری می‌شود (پیمایش).

دو بیت از قصیده نوشته شده بر این در چنین است:
به زر ناب ز بهر بقای شاهنشاه
گرفت خازن شاهنشاه این مبارک در

از دیرباز اشیاء و املاک فراوانی توسط اشخاص مختلف وقف آستان مقدس حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) شده است. در دوره قاجار حجم این موقوفات به‌طور چشم‌گیری افزایش یافت. شاهان، شاهزادگان و صاحب‌منصبان قاجاری بیشترین سهم را در این موقوفات داشتند. از جمله اشیاء وقف شده، درهای زرین، سیمین و چوبین نفیسی است که بر مجموعه آستانه نصب شد. بر روی این درها انواع خطوط هنری، نقش و نگارهای زیبا و میناکاری قابل مشاهده است و اغلب مزین به آیات، احادیث و اشعاری از شعرای دوره قاجار هستند. در این مختصر به‌طور اجمال به معرفی تعدادی از این درها خواهیم پرداخت. البته درهای ارزشمند دیگری در دوره قاجار در مجموعه حرم مطهر نصب شده که به دستور نواب تولیت از طلا و جواهرآلات موجود در آستانه و یا با هزینه آستان قدس ساخته شده‌اند، که از بحث ما خارج است. مهم‌ترین درهای نفیس وقفی دوره قاجار به شرح زیر است.

در طلای مرصع

این در به طول ۱۷۵ و عرض ۷۵ سانتی‌متر از طلای خالص و مرصع به جواهرآلات گران‌قیمت است که فتح‌علی‌شاه قاجار (۱۱۸۳ - ۱۲۵۰ هـ.ق)، دومین پادشاه سلسله قاجار، به شکرانه پیروزی بر فتح‌خان افغان، وزیر محمودشاه درانی، در سال ۱۲۳۳ هـ.ق تقدیم آستان قدس کرد و میرزا عبدالله خان امین‌الدوله آن را از تهران به مشهد آورد و میرزا هدایت‌الله مجتهد (۱۱۷۸ - ۱۲۴۸ هـ.ق) آن را در پای ضریح نصب نمود (سپهر، ۳۳۳/۱). احتشام کاپوآنیان، (۱۶۸). این در که در فتنه حسن‌خان سالار از جای کنده و جواهرات آن غارت شده بود، در سال ۱۲۶۸ هـ.ق مجدداً طلاکوب و جواهرنشان شد و در تولیت میرزا فضل‌الله وزیر نظام، به سال ۱۲۷۰ هـ.ق بر روی بدنه ضریح نصب گردید (فیض، ۳۰۲). در دوره پهلوی این در برای مشاهده زوار بر دیوار جنوب شرقی بقعه نصب شد (احتشام کاپوآنی، ۱۶۷) ولی اکنون در قابی زیر قبه مطهر، بر دیوار غربی بقعه نصب است (پیمایش).

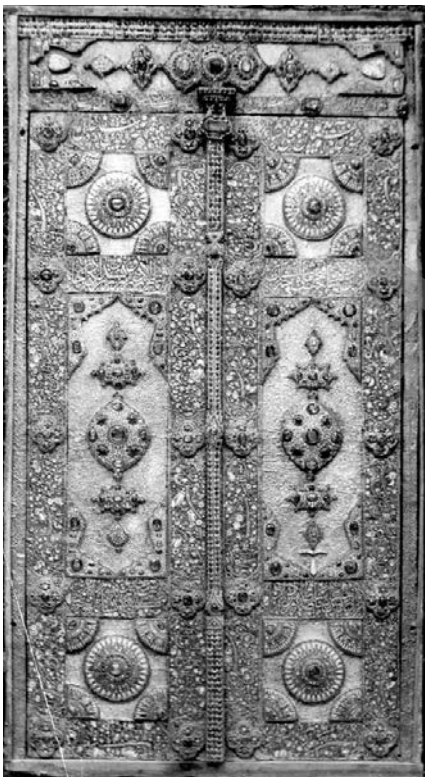
دو بیت نخستین اشعار روی در از این قرار است:

شه خلد آشیان فتح‌علی شاه
که بادا روح او با روح توأم
دری از زر خالص پیشکش کرد
به سبط اشرف اولاد آدم
(احتشام کاپوآنیان، ۱۶۹)

در طلای ملصع پیش روی مبارک

این در که طبق قصیده مندرج بر آن از وقفیات ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۲۱۰ - ۱۲۷۵ ش) است، به فرمان او در زمان نیابت تولیت محمدحسین عضدالملک قزوینی

در مرصع تقدیمی فتح‌علی‌شاه قاجار

ستوده دوستعلی خان جهان دانش و دین

که هم فرشته خصالست و هم خجسته سیر

بر نقره ترنج پشت در نوشته شده «وقف و پیشکش آستان عرش بنیان امام ضامن علی بن موسی الرضا (علیه السلام) نمود عبد رق مملوک حضرت سیدالشهداء علیه آلاف التحية و الثناء دوستعلی خان معیرالممالک» (احتشام کاویانیان، ۱۷۱)

درهای دارالحفاظ

در رواق دارالحفاظ دو در از وقفیات دوره قاجار قرار داشته است؛ یکی از آن دو، در نقره‌ای است که بین دارالحفاظ و دارالسیاده نصب بود. این در از وقفیات سلطان مراد میرزا حسام السلطنه، (۱۲۳۳-۱۲۹۹ هـ) فرزند عباس میرزا قاجار و حاکم خراسان بود، که در سال ۱۲۸۹ هـ ساخته شد. طول آن ۲۹۰ و عرضش ۲۰۸ سانتی متر و قصیده‌ای از صبوری، ملک الشعراء آستان قدس بر آن درج شده است. مطلع قصیده چنین است:

این در قدس از رواق کیست که ساید

پاشنه بر نه رواق طارم اخضر (اعتماد السلطنه، ۳۶۸-۳۷۰)

این در توسط حسین پرورش تعمیر و طلاکاری شده است (پیمایش).

دیگری در نقره‌ای بین دارالحفاظ و راهرو کشیک‌خانه (دارالسلام) که به همت سلطان مراد میرزا حسام السلطنه، در سال ۱۲۷۹ هـ ساخته شد. قصیده‌ای از صبوری، بر آن رقمی شده که مطلع آن چنین است:

به بارگاه سپهر اشتباه سبط رسول

که جن و انس به خاک درش بود محتاج (اعتماد السلطنه، ۳۷۱)

در سال ۱۳۵۲ ش در مطای تقدیمی حاج حسین اشتری اصفهانی به جای آن نصب گردید (پیمایش).

درهای دارالسیاده

در رواق دارالسیاده نیز سه در از وقفیات دوره قاجار وجود داشته است:

۱. در نقره بین دارالسیاده و مسجد گوهرشاد، که واقف آن فاطمه انیس‌الدوله (۱۲۵۸-۱۳۱۴ هـ)، همسر سوگلی ناصرالدین شاه قاجار است. وی این در را سال ۱۲۸۴ هـ، زمانی که با ناصرالدین شاه برای زیارت به مشهد مشرف شده بود، وقف کرد (خراسانی، ۶۵۴؛ احتشام کاویانیان، ۱۷۹). در ترنج‌های آن آیات و احادیث ائمه اطهار (علیهم السلام) رقمی شده و دور آن قصیده‌ای ۲۳ بیتی با خط نستعلیق و میناکاری نوشته شده، که چند بیت از آن چنین است:

بانویی از بانوان حضرت با فر او

کز پی طوف حرم زد خیمه در این کشورا

عالم عفت انیس‌الدوله مریم سرشت

کز حیا بلقیس خوانندش به عصمت هاجرا

سیم و زر افشاند از این در بر این عالی رواق

شوکت و فر و شکوه افزود و زیب و زیورا

(اعتماد السلطنه، ۳۶۴-۳۶۵)

در حال حاضر، تنها قسمت بالای آن داخل یک قاب شیشه‌ای در همان مکان اولیه باقی مانده است و در مطالایی در تاریخ ۱۳۷۱ هـ.ق به جای در قبلی نصب شده است (پیمایش). انیس‌الدوله برای حفاظت از این در نایب‌الخدمه‌ای تعیین نمود (احتشام کاویانیان، ۱۸۰). وی یک سوم بازار زرگرهای مشهد را که بین صحن عتیق و جدید قرار داشت، خریداری و وقف بر روضه‌خوانی در اماکن متبرکه آستانه، روشنایی و تنظیف درب نقره مذکور نمود (عطاردی، ۵۱/۲).

۲. در نقره بین دارالسیاده و راهرو سقاخانه، با طول ۳۲۰ و عرض ۲۰۰ سانتی‌متر که در سال ۱۳۰۷ هـ.ق به همت زبیده گروسی ملقب به امین اقدس، یکی از همسران ناصرالدین شاه ساخته شد (خراسانی، ۶۵۴).

بر ترنج‌های طلایی این در حدیث مدینه العلم و دو بیت زیر نوشته شده است:

به درگاه رضا در دولت شه ناصرالدین کرد

این در را مهین بانوی عظمی نقره آگین

بهر تاریخش یکی آمد از عرش و گفتا

از امین اقدس این درب مقدس یافت آیین

(خراسانی، ۶۵۴)

با تبدیل راهرو سقاخانه به رواق، این در، ورودی حرم قرار گرفت (احتشام کاویانیان، ۱۸۰).

۳. در نقره‌ای دیگری بین دارالسیاده و راهرو بین دارالسعادة و ایوان طلای صحن نو وجود داشته که بانی آن میرزا فضل الله وزیر نظام بوده و در سال ۱۲۷۰ هـ ساخته شده است. در دو ترنج لنگه چپ این در نوشته شده «قد استسعد مؤتمن السلطنة العلیه مقرب الحضرت الرضویه ذوی‌الریاستین میرزا فضل‌الله المتولی ذوالشوکة البهیة وزیر نظام» «و باصابت سعایت تراب السلطان ابوالحسن الشریف الحسینی سرکشیک خامس سنة ۱۲۷۰ قمری» (احتشام کاویانیان، ۱۸۳).

درهای صحن عتیق

در ورودی‌های صحن عتیق به مجموعه رواق‌های حرم مطهر در دوره قاجار، چهار در وقفی نفیس وجود داشته است:

۱. در نقره بین ایوان طلای صحن عتیق و رواق دارالشکر، با طول ۲۷۰ و عرض ۲۱۰ سانتی‌متر، وقفی میرزا ابراهیم خان مظفر السلطنه، فرمانده فوج خمسه (زنجان)، که در سال ۱۲۷۴ هـ ساخته شد (احتشام کاویانیان، ۱۸۲) و ظاهراً همان است که اعتماد السلطنه از آن با عنوان در کتابخانه مبارکه یاد می‌کند و بر آن آیه‌الکرسی و احادیثی به خط ثلث و نسخ نوشته شده بود. بر روی این در قصیده‌ای نیز نوشته شده بود، که مطلع آن چنین است:

زهی جلالت شاهی که جبرئیل امین

بر آستانه آن بنده‌ای است بی‌مقدار (اعتماد السلطنه، ۳۷۳)

در طلای ملمع تقدیمی ناصرالدین شاه قاجار

در اواخر دوره پهلوی به جای آن، در مطالی قلمکاری شده‌ای نصب شد (آستان قدس دیروز و امروز، ۱۲۱) که در سال ۱۳۵۸ ش. مرمت شده است (پیمایش).

۲- در نقره ایوان طلای صحن عتیق به توحیدخانه، به طول ۲۵۶ و عرض ۱۷۵ سانتی‌متر که حسنعلی‌خان امیرنظام گروسی (۱۲۳۶-۱۳۱۶ هـ.ق)، سرهنگ فوج گروس در سال ۱۲۷۱ هـ.ق آن را به آستانه تقدیم کرد و به خط خود بر آن آیات، احادیث و اشعاری را نوشت (اعتمادالسلطنه، ۳۷۵). منابع دیگر، سال ساخت آن را ۱۲۷۳ هـ.ق (خراسانی، ۶۵۵) و ۱۲۷۴ هـ.ق (احتشام کاویانیان، ۱۸۳) نیز ثبت کرده‌اند. ماده تاریخ ساخت آن « بحق حق که درین در نشد کسی مأیوس» است، که تاریخ ۱۲۷۳ هـ.ق را نشان می‌دهد. همچنین بر روی آن به خط ثلث عبارت « قد تشرف بتعمیر هذه البقعه المبارکه الرضویه امیرالامراء العظام معتمدالسلطان جناب میرزا محمدخان سیهسالار اعظم دولت علیه ایران ابن مرحوم امیرخان شهید سردار قاجار سنه هزار و دویت و هشتاد و چهار» نوشته بوده است (اعتمادالسلطنه، ۳۷۶). به جای آن، در اواخر دوره پهلوی در طلایی نصب شد (آستان قدس دیروز و امروز، ۱۲۱) که در تاریخ ۱۳۵۸ ش مرمت شد (پیمایش).

۳- در نقره بین صحن کهنه و کفشرداری بزرگ که از وقفیات میرزا ناصرالله‌خان مشیرالدوله، صدراعظم مظفرالدین‌شاه قاجار و صادرکننده فرمان مشروطیت بود و در سال ۱۳۲۳ هـ.ق در زمان تولیت میرزا کاظم مجتهد تبریزی، داماد ناصرالدین‌شاه ساخته شد. ارتفاع آن ۳۰۰ و عرض آن ۲۲۰ سانتی متر است (احتشام کاویانیان، ۱۸۷).

۴- در نقره‌ای بین صحن کهنه و کفشرداری کوچک که در حدود سال ۱۳۲۳ هـ.ق توسط غلامرضاخان آصف‌الدوله شاهسون، استاندار خراسان، ساخته شد؛ اما در سال ۱۳۴۳ ش بین کفشرداری و رواق دار الاخلاص نصب کردند. ارتفاع آن ۲۴۰ و عرض آن ۱۷۰ سانتی متر است (همو/۱۸۹).

درهای توحیدخانه

دری چوبی در رواق توحیدخانه قرار داشته که از طریق آن از توحیدخانه داخل حرم می‌شدند. این در از چوب شمشاد و به نقل اعتمادالسلطنه از وقفیات میرزا مصطفی‌خان مؤمن‌الدوله (۱۲۶۴ - ۱۳۴۴ هـ.ق) نایب‌التولیه آستان قدس رضوی بود (اعتمادالسلطنه، ۳۵۸). آیات سوره «نبأ» و «اعلی» و اشعاری از دعبل خزاعی و خطبه‌ای مشتتمل بر القاب و اسامی ائمه (علیهم السلام) آن را زینت داده بود. این در توسط منبت‌کارانی چون کمال‌الدین کربلایی، احمد کربلایی و شاه‌حسین ساخته شد و کتابت خطوط آن توسط علی بن احمد سیستانی و محمد بن عبدالخالق قادری صورت گرفت (اعتمادالسلطنه، ۳۶۶ - ۳۶۸). این در اکنون در موزه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و به نظر کارشناسان آن مرکز از

ساخته‌های دوره صفوی است (پیمایش). در نقره بین توحیدخانه و گنبد اللهوردی‌خان به طول ۲۷۰ و عرض ۱۹۳ سانتی‌متر، به همت همسر سهام‌الدوله شادلو، (۱۲۰۶ - ۱۲۸۲ ش)، حاکم خراسان شمالی در عهد ناصری، در سال ۱۳۲۰ هـ.ق (خراسانی، ۶۵۵) و یا ۱۳۴۰ هـ.ق (احتشام کاویانیان، ۱۸۳) ساخته شد. به جای آن، در اواخر دوره پهلوی در طلایی نصب شد (آستان قدس دیروز و امروز/ ۱۲۱) که در جریان توسعه رواق، این در برداشته شده است (پیمایش).

درهای صحن نو (آزادی)

در صحن آزادی دو در وقتی نفیس از دوره قاجار سراغ داریم: (۱) در نقره بین راهرو دارالسعاده و ایوان طلای صحن نو، که وقتی میرزا ابوالقاسم معین‌الملک، متولئی باشی بوده، در سال ۱۲۸۸ هـ.ق ساخته و به آیات، احادیث و اشعار مزین شده است. ابیاتی از قصیده مرقوم بر این در چنین است:

چو از مرحمت داد مرتولیت را
به میرزا ابوالقاسم ذی المناقب
معین مبین مه ملک و ملت
سلسل جلیل نبیل اطالب
حسینی نژادی حسن خلق زادی
کز یافته تولیت جان به قالب
زسیم و زر خالص این وقف در را
به ایوان زر ساخت از سیم دانب (اعتمادالسلطنه، ۳۷۸-۳۷۹)

به جای آن، در طلایی در اواخر دوره پهلوی نصب شد (آستان قدس دیروز و امروز، ۱۲۱) که در سال ۱۳۹۹ هـ.ق مرمت گردید (پیمایش).

(۲) در نقره بین صحن نو و کفشرداری قایینی‌ها که به همت سید محمد یزدی، رئیس‌التجار تربت حیدریه در سال ۱۳۳۵ هـ.ق ساخته شد (خراسانی، ۶۵۶). اکنون به جای آن، در چوبی نصب است (پیمایش).

منابع:

آستان قدس رضوی دیروز و امروز، انتشارات آستان قدس؛ احتشام کاویانیان، محمد. (۱۳۵۴). شمس‌الشموس یا انیس‌النفس. مشهد. اداره کل فرهنگ و هنر خراسان.
اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۶۳). مطلع‌الشمس. تهران. فرهنگسرا.
حسینی، سیدحسن. پیمایش، ۱۲ دی ۱۳۹۲
خراسانی، ملاهاشم. (۱۳۴۷). منتخب‌التواریخ. تهران. کتابفروشی اسلامیة.
عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱). فرهنگ خراسان. تهران. عطارد.
فیض، عباس. (۱۳۲۴). بدر فرورزان. قم. بنگاه چاپ
لسان‌الملک سپهر، محمدتقی. (۱۳۷۷). ناسخ‌التواریخ. به اهتمام جمشید کیان‌فر. تهران. اساطیر.

در پایین پای مبارک تقدیمی دوستعلی خان معیرالملک

سید میرزا اسماعیل
از سادات میرزا طه و علی
سید میرزا اسماعیل
آقا محمد باقر
سید میرزا اسماعیل

